

УДК 243.3:230.2(477)«164»

Н. М. Шалашна

**ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ СТЕФАНА ЯВОРСЬКОГО ТА ІКОНОПИС УКРАЇНСЬКОГО
БАРОКО**

Статтю присвячено питанню впливу філософських ідей Стефана Яворського на розвиток ікони в Україні XVII ст. Аналізується взаємовплив філософських концепцій та мистецької практики у створенні національної своєрідності української ікони.

Ключові слова: Стефан Яворський, іконопис, філософія.

В статті розглядається питання впливу філософських ідей Стефана Яворського на розвиток ікони в Україні XVII в. Аналізується взаємозв'язок між філософськими концепціями та художньою практикою в створенні національного своєобразя української ікони.

Ключевые слова: Стефан Яворский, иконописание, философия.

This article is presented deals with the investigation of the Stefan Yavorsky role in the process of development of the icon painting of Ukraine in the 17th century. The author analyses the correlations between of the philosophical conception and practical incarnation of the national character Ukrainian icon.

Key words: Stefan Yavorsky, icon painting, philosophy.

Постановка²проблеми. Сучасним станом культури та суспільства все більш наполегливо висуваються вимоги інтегральних досліджень, у яких би явища історії розглядалися у більш широкому географічному та культурному контексті. Все активніше вивчаються фактори взаємовпливів різних держав, культур та народів, зв'язки між різними явищами історії, які часто не вичерпуються причинно-наслідковим характером, а торкаються більш глибоких та різноманітних сфер людського співіснування. Одним з таких багатопланових явищ є українська ікона, яка водночас постає феноменом культури, історії, філософії, мистецтва та релігії. Одним із найцікавіших періодів розвитку української ікони є доба бароко, тобто друга половина XVII – перша половина XVIII ст. Своєрідний світогляд бароко визначав глибоку й пильну вагу людини-особистості до свого місця в історії та у Всесвіті, відрізнявся поєднанням суперечливих понять, драматизмом, театральністю, схильністю до алегорій та символів. Тому ікона виступала не стільки явищем літургійної практики або феноменом мистецтва, скільки способом осягнення світу. Відповідно догматичне обґрунтування і філософське осмислення ікони було скоріше способом ствердження власного погляду на світ і визначенням місця власного народу в історичному процесі. Одним з найвидатніших філософів свого часу, який перетворив догматику ікони на філософсько-історичне осмислення історії православ'я на Русі, був Стефан Яворський. Тому видається цікавим дослідити вплив його філософських ідей на догматику православної ікони, яка, у свою чергу, впливала на іконописну та літургійну практику.

Аналіз актуальних досліджень. Життя і творчість Стефана Яворського неодноразово ставали предметом наукового дослідження з огляду на непересічну важливість його діяльності для української та російської культур. Ще наприкінці XIX – на початку XX ст. його діяльності як місцеблестителя патріаршого престолу, діяча науки і освіти було присвячено ґрунтовні роботи І. Морева [3] та Ю. Самаріна [4]. З тієї чи іншої точки зору багатогранна творчість Стефана Яворського розглядається в багатьох сучасних роботах з історії філософії, психології,

літературознавства. Систематичний виклад його життя та творчості вміщено в монографії І. Захари [2]. Аналізованій його роботі «Камінь віри» присвячено статтю К. Борисенко [1]. Так само українська ікона епохи бароко неодноразово була предметом досліджень, найбільш ґрунтовним серед яких на сьогодні є праця Д. Степовика [5]. Проте спроб дослідити вплив філософських ідей вчених кінця XVII – початку XVIII ст. на сьогодні ще не робилося.

Мета статті – визначити, які з філософських ідей Стефана Яворського мали вплив на формування ним догматики православної ікони і яким чином це могло відобразитись в практиці іконописання.

Виклад основного матеріалу. Видатний діяч української та російської науки і культури, Стефан Яворський, був вихованцем, а згодом викладачем Києво-Могилянського колегіуму, тому ідеї, обґрунтовані філософами і богословами київського наукового гуртка, мали вирішальний вплив на формування світогляду майбутнього ідеолога православ'я. Так само значний вплив справили, безперечно, роки навчання його у Львівському єзуїтському колегіумі та перебування в лоні уніатської церкви. Практика пошуку віри була на той час розповсюдженою серед українських інтелектуалів, відображала особливості розвитку культури та сприяла розширенню світоглядних обріїв і формуванню такої важливої якості вітчизняної культури, як інтерактивність.

Отриманий досвід та знання дозволили Стефану Яворському стати визначним науковцем, зробити значний внесок у розвиток філософії, логіки, започаткувати психологічну науку в Києво-Могилянському колегіумі. Згодом на посаді керівника Московської слов'яно-греко-латинської академії, митрополита Рязанського, а потім місцеблестителя патріаршого престолу він стає одним з ідеологів тих реформ, які проводились Петром I, втілюючи в Росії гуманістичні традиції на основі православної культури. Саме в цій ролі ним було написано ключову роботу – полемічний трактат «Камінь віри». Закінчено його було 1715 р., і одразу він став широко відомим та мав визначний вплив на православ'я, водночас ставши предметом полеміки між православними, протестантами і католиками.

Головним змістом «Каміня віри», яким визначено величезну роль цієї книги у розвитку

релігійної думки України та Росії, є полеміка проти протестантських течій, популярних у східнослов'янських народів з XVI ст. Актуальність цього питання за часів Стефана Яворського була спричинена активізацією протестантського впливу в Росії на початку XVIII ст. Під керівництвом Петра I російська держава переживає важливі модернізаційні процеси, наближається до Європи і зазнає впливу поширених там релігійних ідей. Відповідно для російського православ'я виникає нагальна потреба обґрунтувати істинність своєї віри перед католиками і, особливо, протестантами. Найважливішу роль в цьому відіграла праця Стефана Яворського «Камінь віри».

Протестантське віровчення стало відомим в Московській державі ще у XVI ст. Незважаючи на те, що в народі ідеї протестантизму знайшли певну кількість прибічників, офіційне ставлення царського двору та церковного кліру до протестантів було гостро негативним, особливо за часів Івана IV. Протестантське віровчення в цей час однозначно сприймається негативно, як еретичне, причому основна причина такого негативного ставлення і головне звинувачення проти них – їхня самочинна проповідь, не санкціонована жодною з існуючих церковних ієрархій. Проте справжня, глибинна причина такого несприйняття – різниця в світогляді. Як зазначає російський історик церкви і богослов І. Морев: «Це суворе відношення, хоча й було рішучо висловлене в давньоруській полемічній літературі, проте не було зрозуміло і безсумнівно виправдане шляхом глибокого, всебічного вивчення догматів протестантизму: воно було для російських людей не стільки логічним висновком з богословської системи останнього, як наслідком загального духу відчуження і зневаги їх до іновірців» [3, с. 47].

Особливо активними звинувачення російських богословів були стосовно відсутності у протестантів вшанування ікон. Ікона, як зовнішній вияв релігійності, глибоко шанувалась православними і була важливим символом приналежності людини до християнства. Водночас ікона виконувала роль оберега і для православної людини немислимою була відсутність ікони не лише в храмі, але й в оселі. На момент виходу «Камінь віри» С. Яворського полеміка між протестантами і православними Московського царства стосовно вшанування ікон вже мала певну історію. Протестанти посилались на другий закон Мойсея із Старого Заповіту, який забороняє створювати кумирів, православні ж стверджували, що ця заборона не має жодного стосунку до вшанування ікон, оскільки ікона не є ідолом, і намагались у зв'язку з цим встановити з богословської точки зору відмінність між ідолом та іконою. Тобто полеміка стимулювала подальше осмислення християнських догматів, на яких ґрунтувалось вчення про святі ікони, та більш ретельну розробку догматичного обґрунтування практики створення та вшанування ікон.

Авторами подібних полемічних творів в російському богослов'ї були до Стефана Яворського старець Артемій, Іосиф Волоколамський, священник Іоанн Наседка, інок Пафнутій та ін. Використовуючи сформульовані вселенськими соборами догмати, вони намагались переконливо засвідчити, що вшанування ікон є необхідним у літургійній практиці християнства. Проте перед ними поставало багато проблем, викликаних відмінностями інтелектуального дискурсу Росії та Європи тих часів. Якщо європейськими протестантами та їхніми наслідувачами в Московії широко використовувались можливості раціонального доведення релігійних постулатів, то для російських церковних діячів єдиним і незаперечним авторитетом виступало Святе Письмо, тому їхня аргументація виглядала значно скромнішою за обсягом, фактично обертаючись довкола обмеженої кількості догматів [4, с. 187].

Саме тому праця Стефана Яворського мала таке величезне значення для обґрунтування православної ікони на початку XVIII ст. і фактично стала однією з перших наукових праць, якими було започатковане реформування освітнього, наукового, релігійного та мистецького життя Росії в Новому Часі, здійсненого переважно зусиллями вихідців з Києво-Могилянської академії.

Перш за все, значення праці «Камінь віри» слід вбачати в тому, що вперше було здійснено систематичний виклад православної догматики, причому виклад цей є повним і авторським, тобто в ньому можна вбачати філософську систему світогляду, засновану на релігійному віровченні. Подібний підхід, хоча й мав на меті протидію ренесансному впливу протестантизму, по суті є гуманістичним і не був сприйнятий однозначно не лише сучасниками, але й російськими вченими XIX ст., зокрема, Ю. Самарін стверджував, що «православна церква взагалі не має системи і не повинна мати її» [4, с. 19]. Тобто проблема полягає в стосунках людини і релігії, в площині можливості або неможливості для людини особистісної свободи в лоні церкви. Стефан Яворський розбирає догматичну систему православ'я з точки зору глибоко віруючої людини, наділеної свободою думки і правом робити судження й висновки стосовно питань віросповідання. Особливо цікавою є його точка зору на ікону.

Питанню догматичного обґрунтування використання ікон у літургійній практиці православної церкви Стефаном Яворським присвячено окремий трактат «Про святі ікони». Незважаючи на те, що питанням іконописання та вшанування ікон було присвячено досить велику літературу і в більш ранній богословській літературі, в «Камінь віри» висловлюються абсолютно нові аргументи і використовуються нові методи доведення. Так, поряд з доказами, заснованими на авторитеті Святого Письма, богословом широко використовуються раціональні, логічні, психологічні аргументи. Новою є

сама методика побудови доказу на основі силогізму, де першою посилкою виступає твердження, засноване на очевидній істині, що не потребує доведення, другою – тексти Святого Письма, висновок являє собою перенесення властивостей першого загального на окреме положення догмату, яке й доводиться. Дуже важливою для розуміння шляхів розвитку українського богослов'я є сам факт того, що релігійний догмат доводиться, причому з використанням знання, отриманого емпіричним та раціональним шляхом, що є яскравою ознакою гуманістичного мислення. В цьому принципова відмінність твору С. Яворського від попередніх творів подібної тематики.

Ще однією важливою характерною рисою праці С. Яворського є використання ним в якості аргументів психологічних положень, тобто посилянь на особливості сприйняття людиною тих чи інших об'єктів і явищ [7, с. 72 - 76]. В цьому виявилась характерна для вченого гуртка Києво-Могилянської академії увага до місця людини в літургійній практиці створення і вшанування ікони. Людина-творець є центром світу і саме вона робить можливим той вплив, який справляє ікона. Тобто ікона, з точки зору Яворського та його попередників київського гуртка, є своєрідним середовищем, у якому відбувається трансценденція людини до Бога.

Широкою є й історична аргументація С. Яворського. Він широко використовує праці істориків церкви, з яких бере аргументи на користь давності вшанування ікон ще з апостольських часів, посилається на рішення церковних соборів та послання патріархів і отців церкви. Така увага до історії і відчуття власного місця в ній також характерна для вчених Києво-Могилянського гуртка. Богослов'я української барокової ікони в концепції вчених Києво-Могилянського колегіуму основним своїм змістом мало ідеї визначальної ролі особистої творчої активності людини в онтології ікони як сакральної речі, уявлення про Всесвіт, створений за законами Софії, тобто досконало прекрасний і гідний осмислення та зображення, ствердження особливої природи художнього образу як єдності образу-чуття, що виникає внаслідок фізичного сприйняття світу, образу-уявлення, що є результатом інтелектуальної активності, і образу-ідеї, що виникає внаслідок спорідненості душі людини вічному світу ідей [6]. Сформований в лоні філософської традиції Києво-Могилянського колегіуму, Стефан Яворський, безперечно, був носієм подібних ідей, проте його філософська концепція відрізнялась раціональністю, властивою, скоріше, представникам періоду Просвітництва, ніж бароко.

Свої ідеї Стефану Яворському доводилось висловлювати в середовищі російського православ'я, закоріненого у візантійській традиції, орієнтованій на традиційність і пізнання через одкровення. Після переходу української церкви під зверхність Московського патріархату своєрідність української ікони наполегливо ви-

корінювалась, в тому числі твори Яворського, хоча й не були відкинуті офіційною церквою, проте не стали керівництвом до дії. Не так було в Україні. Ідеї та твори Стефана Яворського вважались класичними в Києво-Могилянському колегіумі і вивчались обов'язково протягом всього XVIII ст., тому можна стверджувати, що ці ідеї мали вплив на розвиток церкви, у тому числі й іконописання.

Дійсно, в київській іконі відповідного часу, за твердженням Д. Степовика, яскраво помітні такі відмінні риси, як значно більш широке, ніж раніше, використання сюжетів із Біблії. Це викликалось масовим намаганням віруючих самостійно вивчити і осмислити витоки християнського віровчення, зробити власні висновки і стати свідомим учасником релігійного життя. До віри «прихилилися нові покоління людей, уже не з середньовічною, а з просвітницькою психологією. До феномена віри активно приєднувався феномен знання» [5]. Особливо поширеним стає в цей час на Наддніпрянській Україні сюжет Покрови. Для подібних ікон характерні такі барокові риси, як рух, масивність, контрастність, динамізм дії, водночас глибоко своєрідні риси – велика кількість персонажів, в тому числі тих, кого раніше не зображували на іконі. Тобто ми бачимо, що в іконі втілюється принцип раціонального осмислення, іконописець вирішує сам, які особистості та сюжети зображати, оскільки вважає за можливе обґрунтовувати свій вибір раціонально, спираючись на догмати церкви. Саме це зробив у своїй ключовій праці Стефан Яворський. Ще однією рисою ікони стає в цей час зближення святих і не святих людей, зображення в іконі віруючих, передача їхнього молитовного стану. Тобто ми бачимо, що особистість віруючого стає важливим учасником літургійної практики, його свобода волі й зусилля до трансценденції робить можливим присутність Бога в іконі та її чудотворність.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, можна зробити висновок, що ті в трактаті Стефана Яворського «Камінь віри», і в українській іконі початку XVIII ст. втілені одні й ті самі світоглядні ідеї, сформульовані свого часу науковим гуртком Петра Могили та розвинуті С. Яворським, Ф. Прокоповичем та їх послідовниками. Це ідеї інтерактивності, відкритості для сприйняття іншого, раціонального осмислення найвищих істин, творчої свободи людини та її свідомої участі у світотворенні, закоріненості в національній історії всіх проявів сакрального в культурі, пріоритету чуттєвого пізнання над ірраціональним. Звичайно, не можна стверджувати, що філософські ідеї Стефана Яворського мали вирішальний вплив на розвиток української ікони, тим більше, що його адміністративна діяльність як церковного ієрарха піддавалась критиці і з боку Петра I, і з боку наступника Яворського Феофана Прокоповича. Скоріше можна говорити не про результати

прямого впливу церковних ієрархів та богословів на творців ікони, а прояви спільних тенденцій в стильовому розвитку усіх галузей культури певної доби. В подальшому планується розширити пошуки взаємозв'язку між українською філософією та іконописанням в хронологічному та географічному напрямках.

ЛІТЕРАТУРА

1. Борисенко К. Художні особливості трактату Стефана Яворського "Камінь віри" // Літературознавчі обрії. Праці молодих учених України. Випуск 3. – К.: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, 2002. – С. 41 – 44.
2. Захара І. С. Стефан Яворський [Текст] / Захара Ігор Степанович. – Львів: Каменяр, 1991. – 112 с.
3. Морев И. "Камень веры" митрополита Стефана Яворского, его место среди отечественных противосектантских соч. и характеристические особенности его догматических воззрений. — СПб., 1904. – 403 с.
4. Самарин Ю. Стефан Яворский и Феофан Прокопович // Самарин Юрий Федорович Избранные произведения. – М., 1996. – С. 17 – 409.
5. Степовик Д. В. Історія української ікони Х – ХХ століть [Текст] / Степовик Дмитро Власович. – К.: Либідь, 1996. – 440 с.
6. Шалашна Н.М. Національна своєрідність київської ікони XVII ст. та її догматичне обґрунтування богословами Києво-Могилянського колегіуму // Вісник Харківської держ. Академії культури. – Вип. 32. – Х., 2011. – С. 84 – 92.
7. Яворский С. Камень віры. – М., 1749.